

بررسی شگفتی آفرینش آسمان و زمین در نهج البلاغه

فاطمه پورخانعلی

طلبه سطح دو

چکیده:

انسان به عنوان شاهکار خلقت برای شناخت خالق و معبود خود ملزم است به شناخت هرچه بیشتر شگفتی های آفرینش از جمله زمین و آسمان تمسک پیدا کند. خداوند متعال در مصحف شریف به آفرینش خلقت طی شش روز اشاره فرموده است. بنابر تفسیر برخی از مفسران منظور از شش روز، شش دوره بوده است پی بردن به اسرار هریک از ادوار خلقت انسان را ملزم میکند با بهره گیری از منابع علمی و دینی به کنه آفرینش پدیده های عالم پی ببرد. کتاب نهج البلاغه که مشتمل بر اندیشه های فاخر امام اول شعیان است ما را در دستیابی به این مهم رهنمون می سازد. علی علیه السلام با ظرافتی دقیق هریک از پدیده های عالم را به بررسی و تحلیل پرداخته و دریچه های ناشناخته ای از جهان به روی دیدگان بشر می گشاید توجه و دقت به ژرفنای کلام امیر مومنان علی علیه السلام رموز و اسرار بی بدیل آفرینش را در ذهن متصور می سازد و بیان می کند. انسان فقط از طریق تفکر در این آیات الهی و بهره گیری از آن در زندگی می تواند به ساحل مقصود برسد و عبادتی عالمانه و عارفانه داشته باشد. در این مقاله سعی شده است با الهام از کتاب ارزشمند نهج البلاغه و چند کتاب معتبر دیگر، دو پدیده مهم خلقت (زمین و آسمان) به گونه ای خاص مورد توجه قرار بگیرد.

واژگان کلیدی: آفرینش، آسمان، زمین، نهج البلاغه.

۱- مقدمه :

پیش از ورود به بحث محتوای اصلی پژوهش، ابتدا چهارچوب نظری تحقیق بیان می شود:

۱-۱- بیان مسئله

خالق خلقت آنچنان هنرمندانه قلم رنگ آمیزش را بر صفحه ی آفرینش کشیده است که سبب تعجب هر چشم بیننده شده است . شناخت و معرفت هریک از نعمت ها مارا برآن میدارد که بادقت هرچه بیشتر به اسرار آفرینش آن پدیده پی ببریم چرا که انسان در پرتو چنین دانشی در شناخت پروردگارش به مرحله یقین می رسد آسمان وزمین هریک به تنهایی جهانی از اسرار ورموز اند هرچند در زمان اندک عمر نمیتوان به تمامی علوم نهفته در این دو پدیده پی برد ، ولی با درصدد آن هستیم به اندازه وسع و توانایی مان به درجه ای از شناخت نایل گردیم .

۱-۲- ضرورت واهمیت تحقیق

نعمت شکرگزاری برای انسان مقدور نمیگردد مگر آنکه خالق وافریدگار نعمت به تناسب ظرفیت و قابلیت خود بشناسد شناخت هرچه بیشتر نعمت راه های شکرگزاری را برای فرد میسر میسازد. آسمان وزمین به عنوان دو پدیده ای عظیم خلقت مجموعه ای از عناصر و پدیده های شگفت انگیز اند که هریک از این عناصر به نوبه ی خود آیه از آیات شناخت پروردگار اند .

۱-۳- اهداف تحقیق

هدف اصلی این پژوهش پاسخ به سوالات رویکرد و نظر امام علی علیه السلام به شگفتی آفرینش آسمان و زمین در نهج البلاغه چیست؟

اهداف فرعی پژوهش حاضر پاسخ به سوالات زیر است:

۱- شگفتی آفرینش آسمان در نهج البلاغه چگونه توصیف شده است ؟

۲- شگفتی آفرینش زمین از دیدگاه امام علی علیه السلام چگونه است ؟

۱-۴-پیشینه تحقیق

ضمن جست و جو و تفحص در سایت های نور مگز و ایران داک و... تحقیق به این مطلب دست یافت که انجام پژوهش با چنین موضوعی در سال های اخیر صورت نگرفته، ولی با این تفاوت که مقاله ای تحت «عنوان شگفتی های عالم در نهج البلاغه» توسط خانم «فاطمه ایرجی» به نگارش در آمده است. کارشناسی رشته ادبیات عرب از دانشگاه شهرکرد در سال ۱۴۰۲ به رشته تحریر در آمده است که با مقاله پیش رو فقط در موضوع مشابهت دارد و به صورت کلی به بررسی آن پرداخته است.

۲. مفهوم شناسی واژه ها:

پیش از ورود به بحث مربوطه معنای واژگان کلیدی مورد ملاحظه قرار گیرد :

۲-۱-آفرینش

«خَلَقَ»، اصطلاحی در فرهنگ اسلامی، به معنای «آفرینش» که محوری ترین اصطلاح در این حوزه معنایی است. در لغت عرب، «خلق» به عنوان یک مصدر به معنای ساختن و آفریدن است. (موحد، ش ۱۳۹۸، ج ۹، ص ۸۲۹).

«خلق» به گفته راغب در مفردات، در اصل به معنای اندازه گیری مستقیم است؛ و معمولاً در ایجاد و ابداع چیزی بدون سابقه و مانند، استعمال می شود. به گفته مقایس اللغه «خلق» دو معنای اصلی دارد: نخست اندازه گیری، و دوم صاف بودن چیزی است؛ و لذا به سنگ صاف «خَلْقَاء» می گویند؛ و به صفات درونی «اخلاق» گفته می شود؛ چرا که نوعی آفرینش را می رساند. به هر حال از آنجا که در آفرینش هم اندازه گیری و هم تنظیم و تسویه است؛ این واژه در مورد آفرینش ابداعی خداوند به کار رفته است. (مکارم شیرزای، ۱۳۸۶، ش ۳، ص ۳۰۸)

۲-۲-آسمان

«آسمان» در مقابل و بالای زمین قرار دارد و از آن با کلمه «سما» نیز یاد می شود. معادل واژه «آسمان» در عربی «سما» است به معنی «آنچه در بالا جای دارد، سقف یا سایبان». ابن

منظور، در لسان العرب، ذیل واژه در قرآن کریم آسمان گاه به صورت مفرد (سماء) انعام/سوره ۶، آیه ۳۵. پاره ای از مفسران در توضیح آیات مربوط به چگونگی آفرینش آسمانها مطالب کوتاه و بلندی آورده اند: آسمان همچون زمین یک پاره بود و سپس خداوند آن را ۷ بخش گردانید. فضای بی پایان و نیلگون که بالای سر ما دیده می شود. رنگ آبی آن، رنگ هوایی است که کره زمین را احاطه کرده است. (طبری، ۱۹۸۳، ق، ج ۷، ص ۱۴)

فضای بی پایان و نیلگون که بالای سر ما دیده می شود. رنگ آبی آن، رنگ هوایی است که کره زمین را احاطه کرده است. (عمید، ش ۱۳۴۲، ج ۲، ص ۱۵)

۲-۳- زمین

مفرد المذكر لصيغة مبالغة على وزن فَعِيل (زَمِين) في حال يكون مرفوعاً أو منصوباً أو مجروراً والمشتق من الفعل (زَمَنَ) والذي جذره (زمن) (سایت المعانی)

۱- سومین سیاره از سیارات منظومه شمسی به نسبت دوری از خورشید. ۲ - مساحتی از خاک که در آن کشت و زرع می کنند. ۳ - خاک و زمان کنایه از: همه جا و همه چیز. را به آسمان دوختن کنایه از: دست به کار محال زدن و به قصد پیروز شدن از هیچ تلاشی فرو گذار نکردن (معین، ۱۳۵۱، ش ۳، ج ۳، ص ۵۳)

۲-۴- نهج البلاغه

کتاب شریف «نهج البلاغه» مجموعه‌ای است از خطبه‌ها، نامه‌ها و جملات کوتاه امیرالمؤمنین امام علی (علیه السلام) که سید رضی (م، ۴۰۶ ق) آن را براساس ذوق ادبی خویش و با معیار قرار دادن بلاغت آنها گردآوری نموده است. این کتاب به اذعان بسیاری از علما، پس از «قرآن کریم» زیباترین و برترین تجلی بلاغت است. نهج البلاغه در دوره‌های بعدی بیشتر به جهت مباحث گسترده توحیدی، اجتماعی، اخلاقی، تاریخی و سیاسی آن مورد توجه قرار گرفت. تاکنون بسیاری از عالمان شیعه و سنی این کتاب را شرح نموده‌اند. شروح نهج البلاغه عبارت است از توضیحاتی که دانشمندان اسلامی برای روشنگری جملات و سخنان امیر سخن امام علی (علیه السلام) با استفاده از منابع مختلف تاریخی، اجتماعی، عرفانی، فلسفی، سیاسی، اعتقادی و... به رشته تحریر

در آورده‌اند. سید رضی از شاگردان مبرز شیخ مفید بود. او شخصیتی اندیشمند و دارای قدرت هوش و درکی بالا بود و در سنین جوانی در علوم مختلف متبحر بود. اما بیشتر شهرت او در ادبیات عرب است و او را سرآمد شاعران آل ابی طالب دانسته اند. (سایت دانشنامه اسلامی)

۳- یافته های تحقیق:

پس از ارائه چهار چوب نظری تحقیق، به یافت های پژوهش می پردازیم که شامل دو مورد با عناوین «شگفتی آفرینش آسمان» و «شگفتی آفرینش زمین» می باشد.

۳-۱-۱- شگفتی آفرینش آسمان در نهج البلاغه:

در جستار شگفتی آفرینش آسمان در نهج البلاغه عناوین زیر یافت شده است که متن عربی دعا و ترجمه و شرح آن به اختصار ارائه می گردد.

۳-۱-۱-۱- آفرینش ابرها:

یکی از موارد شگفتی آفرینش در آسمان که مورد بررسی قرار می گیرد.

«وَنَظَمَ بِلَا تَعْلِيْقٍ رَهَوَاتِ فُرَجِهَا وَ لَاحَمَ صُدُوعَ أَنْفِرَاجِهَا وَ وَشَجَّ بَيْنَهَا وَ بَيْنَ أَرْوَاجِهَا وَ ذَلَّلَ لِلْهَابِطِينَ بِأَمْرِهِ وَ الصَّاعِدِينَ بِأَعْمَالِ خَلْقِهِ حُزُونََهُ مِعْرَاجِهَا وَ نَادَاهَا بَعْدَ إِذْ هِيَ دُخَانٌ فَالْتَحَمَتْ غُرَى أَشْرَاجِهَا وَ فَتَقَ بَعْدَ الْإِرْتِنَاقِ صَوَامِتَ أَبْوَابِهَا وَ أَقَامَ رَصْدًا مِنَ الشُّهُبِ الثَّوَاقِبِ عَلَى نِقَابِهَا وَ أَمْسَكَهَا مِنْ أَنْ تُمَوَّرَ فِي خَرْقِ الْهَوَاءِ بِأَيْدِهِ وَ أَمَرَهَا أَنْ تَقِفَ مُسْتَسْلِمَةً لِأَمْرِهِ وَ جَعَلَ شَمْسَهَا آيَةً مُبْصِرَةً لِنَهَارِهَا وَ قَمَرَهَا آيَةً مَمْحُوءَةً مِنْ لَيْلِهَا وَ أَجْرَاهُمَا فِي مَنَاقِلِ مَجْرَاهُمَا وَ قَدَّرَ سَيْرَهُمَا فِي مَدَارِجِ دَرَجِهِمَا لِيُمَيِّزَ بَيْنَ اللَّيْلِ وَ النَّهَارِ بِهِمَا وَ لِيَعْلَمَ عَدَدُ السِّنِينَ وَ الْحِسَابُ بِمَقَادِيرِهِمَا ثُمَّ عَلَّقَ فِي جَوْهَا فَلَكَهَا وَ نَاطَ بِهَا زِينَتَهَا مِنْ خَفِيَّاتِ دَرَارِيِّهَا وَ مَصَابِيحِ كَوَاكِبِهَا وَ رَمَى مُسْتَرْقِيَ السَّمْعِ بِثَوَاقِبِ شُهُبِهَا وَ أَجْرَاهَا عَلَى أَذْلالِ تَسْخِيرِهَا مِنْ ثَبَاتِ ثَابِتِهَا وَ مَسِيرِ سَائِرِهَا وَ هُبُوطِهَا وَ صُعُودِهَا وَ نُحُوسِهَا وَ سُعُودِهَا؛

فضای باز و پستی و بلندی و فاصله های وسیع آسمان ها را بدون اینکه بر چیزی تکیه کند، نظام بخشید و شکاف های آن را به هم آورد، و هر یک را با آنچه که تناسب داشت و جفت بود پیوند داد، و دشواری فرود آمدن و برخاستن را بر فرشتگانی که فرمان او را به خلق رسانند یا اعمال

و بر طبق حکمت و اقتضاء مصلحت گردش میکند و در فقیه از پیغمبر (صلی الله علیه و اله) و سلم روایت نموده که فرمود هیچ روزی نیامده است بر اهل دنیا از بدو آفرینش مگر آنکه آمده است در آنروز باران و خواهد آمد پس قرار میدهد خدا آنرا در هر جا که بخواهد و نیز از آنحضرت روایت شده که هیچ سالی بارانش بیشتر از سال دیگر نیست ولی چون گروهی گنه کار شوند خدا باران آنها را بر گروه دیگر نازل فرماید و اگر همه گناه کار باشند بارانشان در بیابان و کویرها ببارد و با این همه موجبات شکر گذاری از طرف خداوند باز بیشتر مردم کاری نکردند جز کفران نعمت به ناشکری و معصیت و انکار و استکبار و نسبت دادن باران را بنزول یا طلوع کواکب که گفته‌اند معمول عرب بوده اگر بقصد استقلال باشد از مراتب است. (تهرانی، ۱۳۹۸ق، ج ۴، ص ۸۲)

۳-۲-۴- آفرینش انسان :

انسان به عنوان اشرف مخلوقات و نماینده کامل ترین موجودات که پیچیده ترین رموز در آفرینش در خود دارند . بخش اعظم و مهم در بررسی خلقت زمین است .
 «أَمْ هَذَا الَّذِي أُنْشِأَهُ فِي ظُلُمَاتٍ الْأَرْحَامِ وَ شُغْفِ الْأَسْتَارِ نُطْفَةً دِهَاقًا وَ عَلَقَةً مِحَاقًا وَ جَنِينًا وَ رَاضِعًا وَ وَلِيدًا وَ يَافِعًا ثُمَّ مَنَحَهُ قَلْبًا حَافِظًا وَ لِسَانًا لَافِظًا وَ بَصَرًا لَاحِظًا لِيَفْهَمُ مُعْتَبِرًا وَ يُقْصِرَ مُزْدَجِرًا حَتَّى إِذَا قَامَ اعْتِدَالُهُ وَ اسْتَوَى مِثَالُهُ نَفَرَ مُسْتَكْبِرًا وَ خَبَطَ سَادِرًا مَاتِحًا فِي غَرْبِ هَوَاهُ كَادِحًا سَعْيًا لِدُنْيَاهُ فِي لَذَاتِ طَرَبِهِ وَ بَدَوَاتِ أَرْبِهِ ثُمَّ لَا يَخْتَسِبُ رِزْيَةً وَ لَا يَخْشَعُ تَقِيَّةً فَمَاتَ فِي فِتْنَتِهِ غَرِيرًا وَ عَاشَ فِي هَفْوَتِهِ يَسِيرًا لَمْ يَفِدْ عِوَضًا وَ لَمْ يَقْضِ مُفْتَرَضًا؛

مگر انسان، همان نطفه و خون نیم بند نیست که خدا او را در تاریکی های رحم و خلاف های تو در تو، پدید آورد تا به صورت چنین در آمد، سپس کودکی شیرخوار شد، بزرگتر و بزرگتر شده تا نوجوانی رسیده گردید، سپس او را دلی فراگیر، و زبانی گویا، و چشمی بینا عطا فرمود تا عبرت ها را درک کند، و از بدی ها بپرهیزد، و آنگاه که جوانی در حد کمال رسید، و بر پای خویش استوار ماند، گردن کشی آغاز کرد، و روی از خدا گرداند، و در بیراهه گام نهاد، در هوا پرستی غرق شد، و برای به دست آوردن لذت های دنیا تلاش فراوان کرد، و سر مست شادمانی دنیا شد. هرگز نمی پندارد مصیبتی پیش آید و بر اساس تقوی فروتنی ندارد، ناگهان سرمست و مغرور در این آزمایش چند روزه، مرگ او را می رباید، او را که در دل بد بختی ها، اندکی زندگی کرده، و آنچه را که از دست

داده عوضی به دست نیاورده است، و آنچه از واجبات را که ترک کرد، قضایش را بجا نیاورد.» (سیدرضی، ۱۳۸۹ش، خطبه ۸۳)

در شرح این موضوع کتاب پیام امام امیرالمؤمنین علیه السلام آمده است است :

آغاز و انجام زندگی انسان: در این بخش از خطبه امام(علیه السلام) به بحث مهم دیگری پرداخته و آن آفرینش انسان از دوران جنینی تا پایان عمر و سپس چشم پوشیدن از دنیا و حضور در صحنه قیامت است، تا بحث های گذشته را که درباره خطرات شیطان و لزوم فراهم کردن زاد و توشه تقوا بود، تکمیل کند و به تعبیر دیگر: آدمی هوشیار باشد و به وظایف اصلیش بپردازد و از وساوس شیطان برحذر باشد، می فرماید: «(اکنون درباره آفرینش انسان و مراحل زندگی او با شما سخن می گویم): همین انسانی که خداوند او را در تاریکی های رَحِم و در پرده های متراکم به صورت نطفه ای فرو ریخت، سپس او را به شکل خون بسته و نامشخصی قرار داد، و بعد از آن به صورت جنین کامل، سپس نوزادی شیرخوار، و بعد کودک، سپس نوجوانی در آورد در واقع امام(علیه السلام) در اینجا به شش مرحله از زندگانی انسان اشاره کرده است، که سه مرحله مربوط به دوران جنین و پیش از تولد و سه مرحله دیگر مربوط به دوران بعد از تولد است. دوران هایی که با سرعت می گذرد و هر کدام ویژگی خود را دارد؛ بعضی فوق العاده شگفت انگیز و بعضی عبرت آمیز است. خداوند توانا، بر قطره آبی که هیچ شکل ندارد، در درون ظلمت های متراکم «مشیمه» و «رحم» و «شکم مادر»، صورتگری می کند و علقه محاق (خون بسته شده فاقد شکل) را، زیباترین و جالب ترین شکل می دهد و بعد از نمو کامل جنین، با یک فرمان عجیب، آن را به این جهان می فرستد و در مسیر حیات و مراحل تکامل او را هدایت می فرماید و هر روز در شأن و شرایط و مقامی است. سپس به ابزار و وسایل مهمی که در اختیار انسان گذارده و او را با جهان خارج مربوط می کند، اشاره کرده و می فرماید: «سپس به او عقلی نگهدارنده، زبانی گویا و چشمی بینا بخشید، تا درک کند و عبرت گیرد، و از بدی ها بپرهیزد» «ثُمَّ مَنَحَهُ قَلْبًا حَافِظًا، وَلِسَانًا لَافِظًا، وَبَصَرًا لَّاحِظًا، لِيَفْهَمَ مُعْتَبِرًا، وَيُقَصِّرَ مُزْدَجِرًا» خداوند به او عقل داد، تا نیکی و بدی را بشناسد و زبان داد، تا پرس و جو کند و علوم خود را به دیگران منتقل نماید و چشم داد، که حقایق حسی را با آن درک کند و هدف نهایی از این سه موهبت بزرگ، این بود که: فرمانهای الهی را بفهمد و از آنچه در اطراف اوست، درس عبرت بیاموزد و از آنچه شایسته مقام او نیست، پرهیز کند. در واقع سه منبع مهم شناخت، یعنی: عقل و زبان و چشم، که به ترتیب

برای درک مطالب فکری و نقلی و عینی و حسی است، در این عبارت کوتاه جمع شده و به انسان دستور داده شده است، که آنها را در مسیر سعادتش بکار گیرد. (مکارم شیرازی، ۱۳۶۶ش، ج ۳، ص ۴۳۴-۴۲۶)

در شرح علامه جعفری در مورد آفرینش انسان بیان شده است: وانگهی چگونگی ساختمان وجودی انسان که بعضی از اشیاء برای او سودبخش و امتیاز است و بعضی دیگر ناگوار و ناخوشایند، مربوط به فاعلیت خداوندی است. و با این نظر که تعبیه ساختمان وجودی انسان که بتواند از سود و لذایذ و پیروزی بر دشواریها برخوردار شود مستند به فاعلیت خداوندیست لذا باید گفت: خدا است که بخشنده‌ی هر سود و امتیاز و منفی کننده‌ی هر گونه رویدادهای سخت و ناگوار است. از طرف دیگر کدامین لحظه از زندگی را میتوان در نظر گرفت که با نظر به ارتباط حیات با همه‌ی اجزا و قوانین هستی لحظه‌ی بعدی را با جبر و ضرورت قاطعانه دنبال خود بکشد و آن لحظه را چنان بسازد که هر چیزی را که بخواهد برای آن لحظه سودبخش بوده باشد؟! در این مسئله‌ی بسیار بااهمیت نباید فریب رابطه‌ی علیت را که ما آنرا انتزاع نموده و تا اعماق سطوح هستی گسترش میدهیم، بخوریم. آری، هیچ معلولی بدون علت در این جهان هستی بوجود نمی‌آید، ولی علت چیست؟ آیا یک رودخانه که آب در آن بجریان افتاده است، علت بوجود آورنده‌ی آب است یا رودخانه گذرگاه آن است؟ حتما رودخانه گذرگاه آب است نه علت بوجود آورنده آن وانگهی علیت علت‌ها یعنی مثلا اینکه باید نطفه‌ی انسان حرکت کند و انسان را تولید نماید بکدامین عامل وابسته است. اجرای ماموریت. اینست بعضی از اوصاف درونی شخصی که شایسته‌ی تحمل بار رسالت خداوندی میباشد. پیامبران الهی مخصوصا پیامبر اسلام با کمال خلوص همه‌ی این اوصاف را بدست آورد، حتی آن حضرت در تحمل انواع ریاضت و تهذیب بقدری تلاش کرد که خداوند متعال او را مخاطب قرار داده فرمود: «طه. ما انزلنا علیک القرآن لتشقی». طه، ما قرآن را برای تو نفرستادیم که به مشقت بیفتی (سوره طه آیه ۲) او با این ریاضت‌ها و تهذیب‌ها توانست شایستگی وسیله بودن برای جریان وحی از خدا به سوی انسانها بوده باشد و کمترین انحراف از دستورات فوق از او سر نزد تا لیاقت درجه‌ی عالی رسالت گشت و مقام ختم نبوت را بدست آورد. هدف رسالت پیامبر اکرم (صلی علیه وآله) اجرای اوامر خداوندی و مرتفع ساختن عذر انسانها در رسیدن به رشد و متوجه ساختن مردم به هشدارهای الهی بود. امیرالمومنین (علیه

السلام) در خطبه‌ی اول هدفهای دیگری را برای بعثت انبیاء بیان فرموده است: (پیمان فطرت انسانها را بمرحله‌ی ادا و وفا درآورند و نعمت‌های فراموش شده را بیادشان بیاورند. و گنجینه‌های مخفی عقول آنان را برانگیزانند و به فعلیت برسانند و آیات الهی را برای آنان تفسیر کنند). (جعفری، ۱۳۷۷ش، ج ۲۷، ص ۱۵۰)

نتایج تحقیق :

ماه حاصل آنچه که در بالا نگاشته است این است که جهان با همه‌ی گستره‌ی خود از پیچیدگی و اسرار خاصی برخوردار است و بهترین راه حل برای پی بردن به رموز این شگفتانه عجیب استعانت گرفتن از کلام معصومین به خصوص بهره‌گیری از کلام گوهر باره علی علیه السلام است. آشنایی با آیات الهی و تفسیر مفسرین قرآنی ما را در این امر خطیر یاری‌گر است. شناخت هر پدیده‌ی راهی روشن به سوی خورشید فرزانه حق است که انسان کمال‌گرا را دستگیری می‌کند. تا مسیر پر فرازونشیب زندگی را علی‌رغم همه‌ی مصائب و خطرات با توکل به خداوند و تاثیر از رهنمودهای پیامبر عظیم‌شان اسلام به زیبایی طی کند.

فهرست منابع :

*قرآن کریم

*نهج البلاغه

الف (کتب فارسی :

- ۱- موحد، صمد، ۱۳۹۸ش، دایره المعارف بزرگ اسلامی، تهران، ج ۹.
- ۲- مکارم شیرازی، ناصر، ۱۳۸۶ش، دارالکتب الاسلامیه، تهران، ج ۳.
- ۳- عمید، حسن، ۱۹۶۳ق، کتابخانه ابن سینا، تهران، ج ۲.
- ۴- جعفری، محمد تقی، ۱۳۷۷ش، فرهنگ اسلامی، تهران، ج ۲۷.
- ۵- تهرانی، محمدثقفی، ۱۳۹۸ق، برهان، ج ۴.
- ۶- شاه عبدالعظیمی، حسین، ۱۳۶۳ش، میقات، تهران، ج ۱۱.
- ۷- طیب، عبدالحسین، ۱۳۷۸ش، اسلام، تهران، ج ۱۳.

- ۸-قراﺗﯩﻲ، ﻣﺤﺴﻦ، ۱۳۸۳، ﻣﺮﻛﺰ ﻓﺮﻫﻨﮕﯩﻲ ﺩﺭﺱ ﻫﺎﻱ ﺍﺯ ﻗﺮﺁﻥ، ﺗﻬﺮﺍﻥ، ﺟ ۱۱.
- ۹-ﻫﺎﺷﻤﯩﻲ ﺭﻓﺴﻨﺠﺎﻧﯩﻲ، ﻋﻠﯩﻲ ﺍﻛﺒﺮ، ۱۳۸۶ﺵ، ﺩﻓﺘﺮ ﺗﺒﻠﯩﻐﺎﺕ ﺍﺳﻼﻣﯩﻲ ﺣﻮﺯﻩ ﻋﻠﻤﯩﻴﻪ ﻗﻢ، ﻗﻢ، ﺟ ۵.

(ﺏ) ﻛﺘﺐ ﻋﺮﺑﯩﻲ :

- ۱۰-ﻃﺒﺮﯨﻲ، ﻣﺤﻤﺪﺑﻦ ﺟﺮﯨﺮ، ۱۴۰۳ﻕ، ﺩﺍﺭﺍﻟﻤﻌﺮﻓﻪ ﻟﻠﻄﺒﺎﻋﻪ ، ﻗﻢ، ﺟ ۷.
- ۱۱- ﺍﻟﺤﺪﯨﺪ، ﺍﺑﻦ ، ۵۵۸ﻕ، ﻣﻜﺘﺐ ﺍﻻﺳﻼﻣﯩﻴﻪ، ﺗﻬﺮﺍﻥ، ﺟ ۶.
- ۱۲-ﺑﺤﺮﺍﻧﯩﻲ، ۱۲۷۶ﻕ ،ﺍﺑﻦ ﻣﯩﺜﻢ ، ﺩﺍﺭ ﺍﻟﻌﻠﻢ، ﻗﻢ، ﺟ ۱۴.
- ۱۳-ﺧﻮﺋﯩﻲ، ۱۳۲۴ﺵ، ﻣﻜﺘﺐ ﺍﻻﺳﻼﻣﯩﻴﻪ، ﻗﻢ، ﺟ ۱۴ ﺻ ۷۳.

(ﺝ) ﻣﻘﺎﻟﻪ ﻫﺎ:

- ۱۴-ﺍﯨﺮﺟﯩﻲ، ﻓﺎﻃﻤﻪ، ﺷﮕﻔﺘﯩﻲ ﺁﻓﺮﯨﻨﯩﺶ ﻋﺎﻟﻢ، ﻛﻨﻔﺮﺍﻧﺲ ﻣﻠﯩﻲ، ۱۴۰۲ﺵ، ﺷ ۱۳.

(ﺩ) ﻭﺏ ﺳﺎﯨﺖ ﻫﺎ ﻭ ﻧﺮﻡ ﺍﻓﺰﺍﺭ :

- ۱۵-ﺳﺎﯨﺖ ﺍﻫﻞ ﺑﯩﺖ
- ۱۶-ﺳﺎﯨﺖ ﻛﺘﺎﺑﺨﺎﻧﻪ ﻓﻘﺎﻫﺖ
- ۱۷-ﺳﺎﯨﺖ ﻧﻮﺭﻣﮕﺰ
- ۱۸-ﺳﺎﯨﺖ ﭘﺮﺗﺎﻝ ﺟﺎﻣﻊ ﺍﻧﺴﺎﻧﯩﻲ
- ۱۹-ﺳﺎﯨﺖ ﭘﺎﯨﮕﺎﻩ ﺗﺨﺼﺼﯩﻲ ﻧﻬﺞ ﺍﻟﺒﻼﻏﻪ
- ۲۰-ﺳﺎﯨﺖ ﺍﻟﻤﻌﺎﻧﯩﻲ